

יעקב רוזנברג

יהדות ומודרנה: היבטים חינוכיים

במאמר זה יש ניסיון להבהיר באופן פשטני כיצד ינקה המודרניות מושגים וחדושים המושרשים ביהדות. המחקר נוגע במיזם התיאולוגי-פוליטי של שפינוזה שדחה את רעיון הבחירה של העם היהודי, אף שמקור הפילוסופיה שלו הוא בעיקר במסורת היהודית. בהמשך למגמה זו זלולה ההשכלה האירופית ביהדות, וזאת בניגוד גמור למסורת האמריקנית הדתית שהייתה מודעת היטב לשורשיה היהודיים. נדגיש את תפקידם של יהודים ואנוסים בהתפתחות הכלכלית של אירופה ושל העולם החדש וביצירת הדמוקרטיה והחוקה אמריקניים. לסיום נבהיר את מקורם היהודי של המושגים של חרות, שוויון ואחווה, שעברו תהליך של חילון, ונראה כיצד יזמה היהדות זכויות האדם ורעיונות אוניברסליים באמצעות הקונספציה המונוגנית שלה.

המונח "מודרניות" הוטבע ב-1833 על ידי פרנסאוה-רנה שטאובריאנד (Chateaubriand, 1982, p. 183). העידן המודרני מתוארך מסוף תקופת הרנסנס ומתייחס לתקופה שבין המאה ה-16 והמאה ה-18 (Galdung, 1998, p. 320), וכולל את עידן התבונה של המאה ה-17 ועידן הנאורות של המאה ה-18. בשני העידנים התפתחו המדע, הפילוסופיה, הפוליטיקה והכלכלה בדרכים רדיקליות חדשות. בעידנים האלה עבר על המנטליות האירופאית שינוי מרוח דתית לרצון חקרני, השואף להוסיף ידע באמצעות תבונה המבוססת על הוכחות ותכונות אוניברסליות. במקביל הופיעו השאיפה לחופש והמודעות להתקדמות היסטורית שהובעו במסגרות כלכליות ופוליטיות. כל הגורמים האלה אפשרו מאוחר יותר את המהפכה הצרפתית ואת עליית הקפיטליזם.

מים מדלן, 25–26 (למדין מן ההגדות), תשע"ד-תשע"ה

במאמר זה ננסה להבין כיצד החידושים האלה, יחד עם הרעיונות הנלווים אליהם, כגון אמנה חברתית, זכויות, שוויוניות וליברליזם, היו קשורים להגירתם של יהודים ואנוסים לרחבי אירופה, וביחוד לאמסטרדם, פרנקפורט ווניציה, וגם לתפקידם ביישוב העולם החדש. בהמשך נבחן כיצד המוטציות הסוציו-כלכליות והתרבותיות מתייחסות באופן ישיר או באופן עקיף למקורות מקראיים ויהודיים. עם זה נבדק את הרעיון הפרדוקסלי שמושגי המודרניות מושרשים במסורת העברית העתיקה שייסדה את מסגרת האתית של האנושיות. נציין שמושג המודרניות נראה כסותר את היהדות. מחד גיסא, מודרניות נראתה כדבר-מה שלילי, מכיוון שאמנציפציה והשכלה הובילו להתבוללות, ובסופו של דבר חיזקו את האנטישמיות (Feldman, 1998, p. 174). אך, מאידך גיסא, מייחסים את החילון שהתרחש במאות ה-17–19 למקורם היהודי. עוד נציין גם את השורשים היהודיים של כמה הוגים מהתקופה, לא כדי להדגיש את ה"כרומוזומים" היהודיים שלהם, אלא להבליט שהפילוסופים האלה הכניסו, במודע או שלא במודע, מושגים הקשורים לתחום התרבותי שעסק בשאלות של מוצא (Hersch, 1980, pp. 181–191), ועל כן תרמו תרומות תאורטיות שנשאר מושרשות במסורת שלהם.

חשיבה פוליטית עברית כדגם

בסוף המאה ה-16 ובמשך החלק הראשון של המאה ה-17 השתמשה החשיבה הפוליטית במסורת היהודית כדגם תאורטי בהתייחסה למדינה העברית. הצרפתי ג'אן בודין (Jean Bodin) (1596–1530) יזם את התנועה. בודין, שאמו הייתה יהודייה (Leathers Kunz, 1975, p. XVI), לקח מפילון האלכסנדרוני את הרעיון שעשרת הדיברות איחדו את חוקי הטבע עם ההתגלות בהר סיני, וניסה לקשר בין תיאולוגיה ובין פוליטיקה אנושית (Philo, III, 14). ההיסטוריון האיטלקי קרלו סיגוניו (Carlo Sigonio) (1584–1524), בן זמנו של בודין, ציין מה שתאורטיקנים צריכים ללמוד מהממלכה היהודית, והדגיש את החשיבות החברתית של שנת השבתון: השנה השביעית שבה חובות נמחקים, ושנת היובל שבה עבדים משתחררים מעבדותם (Sigonio, 1582). יוהנס אלטוסיוס (Johannes Althusius) (1638–1563), שהיה פילוסוף פוליטי קלוויניסטי, הציג סינתזה בין הנושאים המקראיים הפוליטיים ובין הפילוסופיה הפוליטית של המאה ה-17, וניסה להסביר כיצד שמר העם היהודי על זהותו הלאומית והפוליטית בזמן הגלות. הוא ראה בדו-קיום ההרמוני בין שנים עשר השבטים

מקור לפדרליזם (Althusius, 1603). פטרוס קונאס (Petrus Cunaes 1563–) (1638) החשיב את הדו-קיום השלו הזה כדגם של רפובליקות בנות-קיימא וכדגם של צדק חברתי וכלכלי (Cunaeus, 1617). כתביו על המדינה העברית ועל תפקידי הסנהדרין השפיעו רבות על יצירת הרפובליקה ההולנדית (Tuck, 1933, pp. 148–166; Bodian, 2008, pp. 167–169). המלומד ההולנדי ההוגנוטי פרנסיסקוס ג'וניוס (Francisco Junius) עמד על הרעיון היהודי שהארץ היא קניין א-לוהי והניח שהאמונה הזאת תמנע סכסוכים טריטוריאליים (Junius, 1593).

סידור ראשון ושיטתי של פוליטיקה לפי הקונספציה העברית על ידי נוצרי נעשה על ידי המשפטן הבריטי ג'ון סלדן (John Selden, 1654–1584). הוא טען שהתורה הייתה הדוגמה הראשונה של חוק טבעי שאושר ברוח א-לוהית כמערכת חוקית וכקוד מוסרי המאפשר הגבלת כוח פוליטי שרירותי. הוא פיתח תאוריה של חוק בינלאומי המבוסס על מצוות בני נח (Selden, 1640) שהוזכרו חמש עשרה שנה קודם לכן על ידי הוגו גרוטיוס (Hugo Grotius, 1645–1584) בהקשר הקמת חוק בינלאומי שיוכל להשליט שלום בעולם (Grotius, 1625; Rosenne, 2004, pp. 63–94). שבע המצוות של בני נח שהוענקו לאומות העולם על ידי היהודים, שיחקו תפקיד מרכזי ביצירת הפילוסופיה הפוליטית המודרנית. יחד עם הדוגמה מהסנהדרין נהפכו חוקי בני נח לדגם של מוסד הפרלמנט וקידמו את הקונספציה היהודית של מצוות מוסריות אוניברסליות כפי שהן מיושמות בשטח הפוליטי (Rosenblatt, 2006, pp. 267–270). לספרו של סלדן הייתה השפעה חזקה על גרוטיוס, ניוטון (Newton), ג'ון טולנד (John Tolland) וסמואל פופנדרוף (Samuel Pufendorf). השפעת מחשבת ישראל גברה כאשר בשנת 1653 הפוריטנים הבריטיים הרשו ליהודים, אחרי גירוש בן ארבע מאות שנה, לחזור לאנגליה שנחשבה לארץ המובטחת, כדי למלא אחר ההבטחה המקראית של קיבוץ גלויות ישראל (Spiro, 2002, pp. 241–242).

פניה עוז-זלצברגר (Fania Oz-Salzberger) הדגישה שהעבריות מייצגת פרק אמת ביצירת החשיבה האירופאית הפוליטית. הפילוסופים הנוצרים של המאה ה-17, שהתעניינו במסורת העברית, פיתחו שלושה רעיונות הקשורים זה בזה: פתרון בעיית הגבולות בין מדינות, הקמת כלכלה מוסרית והקמת רפובליקה פדראל (Oz-Salzberger, 2005, pp. 57–70).

הסופרים האלו הכינו את הקרקע עבור חילון החוק הא-לוהי על ידי תומאס הובס (1679–1588) (Thomas Hobbes) אשר לדבריו היה בעל מהות פוליטית בלבד. הובס גילה בתנ"ך ובמסורת היהודית את רעיון הריבונות האבסולוטית כמקור לחוק, Hobbes, 1990,¹ את חוק יישום קביעת הרוב (שו"ת תות חיים, ג, ו),² והברית החברתית התייחסה במוצהר לברית בסיני (Hobbes, 1994). לעצם העניין, חז"ל מזכירים שבמצרים ביצעו בני ישראל ברית חברתית כדי להיות באחדות, וכדי לעשות מעשי חסד כדי להישאר נאמנים לבורא עולם, לברית האבות ולשימור לשונם (תנא דבי אליהו, כג).³ הייתה זאת ההכנה להכרת הברית בסיני בתור מושג מכונן לכל החוזים החברתיים על ידי הסכמה הדדית, כאשר הא-ל הוא הרשות העליונה. רעיון הברית מרמז על שלושה ממדים: ממד תיאולוגי, ממד לאומי וממד נורמטיבי. ממדים אלו מסומלים באופן מסורתי על ידי כתרי הנבואה, המלוכה והתורה (פרקי אבות ד, יג). לכן רעיון הברית מופיע בתור מוצאו של חוקתיות מודרנית המפרידה בין הכוחות המגוונים של המדינה על ידי הגבלת הארכתם ההדדית (Eleazar, 1995; Levinson, 2006, pp. 1853 –) (1888).

מוצאו של חילון החוק היה מושרש גם ביהדות, מכיוון שכפי שמוזכר בתלמוד, לאחר שהתורה ניתנה לבני אדם היא כבר לא הייתה שייכת לשמים. למעשה, אחרי סוף הנבואה הייתה המדינה העברית עניינם של בני אנוש, מנוהלת על ידי הסנהדרין וחכמי התורה (דברים ל, יב; בבא מציעא נט, ע"ב). היחסים בין עניינים א-לוהיים ועניינים אנושיים הוסברו על ידי הרמב"ם בצורה פוליטית (Kreisel, 1999, pp. 267–268).

¹ כאן אימץ הובס את המסורת העברית הנבואית. עיינו ישעיהו יד, יב.

² התכתיב ללכת בעקבות הרוב בקביעת פסק-דין משפטי מופיע בשמות כג, ב. הכלל הזה קשור לשופטים הפוסקים לפי התורה שהיו צריכים להיות בעלי תכונות אינטלקטואליות גבוהות ובעלי שיקול דעת.

³ אשר לתורה שבכתב, הברית בסיני התקבלה ברצון על ידי בני ישראל כשאמרו "נעשה ונשמע". התורה שבעל פה התקבלה מתוקף האירוע של פורים (שבת, פח, ע"א; תוספות, ד"ה: "מודעה רבה לאורייתא").

שפינוזה, ביקורת המקרא והטיעונים היהודיים נגד הנוצרים

הובס היה הראשון להטיל ספק בזהות כותבו של התנ"ך והצהיר שהרבה חלקים של התורה לא ייתכן שמשם כתבם. לדוגמה, קשה לקבל שמשם תיאר את מותו כפי שמדווח בפסוקים האחרונים של דברים (דברים לד, א-ח; Hobbes, 1994, III, XXXIII; בבא מציעא טו; מנחות ל, ע"א).⁴ איזק לה פיירר (Isaac La Peyrere, 1596–1676), ממוצא יהודי, הראה כברית החדשה, ובייחוד באגרת לרומנים, סדרת שגיאות שנעשו על ידי המשכתבים, ומזה מתבקש שחזור ביקורתי של הטקסט המקורי (La Peyrere, 1655). הקוייקר סמואל פיישר (Samuel Fisher, 1605–1665) הצהיר שהאור הרציונלי הפנימי מהווה את כלל האמונה הברדוק היחיד שלפיו יש להעריך את התנ"ך (Fischer, 1660). לואי מייר (Louis Meyer), שנהיה תלמידו של שפינוזה, היה הראשון לנסות פירוש טבעי של התנ"ך, גם ניסה להתאים את שיטת הספקנות של דקרט (Descartes) לתנ"ך, כדי למצוא דבר-מה יציב ועקבי, ולמטרה זו הוא ניצל את הפילוסופיה ככלי לשפוט את עקביותו של התנ"ך. לואי מייר רצה לדחות את הדוגמה של קלווין שהמקרא הוא הפירוש של עצמו, כדי שיוכל לכונן דרך רציונלית להבין את התנ"ך (Meyer, 1966, pp. 74–74; Frampton, 2006 p. 195).⁵ על ידי הפיכת התנ"ך, שקודם לכן היה מקור האמת הבלעדי, לאובייקט ידע כמו כל אובייקט טבעי אחר, הוא גרם למהפכה קופרניקאית מקראית (Lagrée, 2004). הסופרים האלה שהיו מעורבים בערעור הפרוטסטנטי על סמכותו של האפיפיור (Frampton, 2006, chap. 2), הציגו ביקורת על הדת שהשפיעה רבות על התכנית התיאולוגית-פוליטית של שפינוזה להפריד בין הפילוסופיה והתיאולוגיה (Popkin, 1978, pp. 177–195; Popkin, 1985, p. 219). שפינוזה, שהתייחס לתנ"ך כמקור של כל הדוגמות, יזם שני קווי עימות, הקו התיאולוגי והקו הפוליטי, כדי לשחרר את האנושות מממלכת השמים וגם מממלכת הארץ. למטרה זו ניסה שפינוזה להראות שהנבואה הייתה מבוססת על מחשבות דמיוניות בלבד, ללא מסר א-לוהי (שפינוזה, תשכ"ב, פרקים 1–3). לדברי

⁴ הנושא הזה נדון בתלמוד. לפי רב יהודה ואולי גם לפי רב נחמיה, יהושע כתב את הפסוקים האלה. לפי רב שמעון, בורא עולם הכתיב את כל התורה ומשה שינן ורשם, ובשמונת הפסוקים האלה בורא עולם הכתיב ומשה רשם בדמע. הרב אבן עזרא, שהחזיק בדעה הראשונה, הדגיש שיהושע כתב בהשראה נבואית.

⁵ למעשה, מייר רק הדגיש את הסתירה של הפרשנות שסירבה לקבל את התורה שבעל פה המוסרת את הכללים המדויקים לפירוש התורה שבכתב.

שפינוזה, עם ישראל לא נבחר להעניק איזה הוראה נצחית (Jayler, 2005, pp. 39–63), וכן לא אירעו נסים. מה שאירע היה בגדר תופעות טבעיות בלבד (שפינוזה, שם, פרק 4). כשמפרשים את התנ"ך לפי השיטה הרציונלית של מדעי הטבע, הוא נראה כמו כתיבה אנושית גרידא, וגם כמערער על היות משה כותבו ועל אמינותם של כתבי הקודש האחרים (שפינוזה, שם, פרקים 8–9).

הפרדוקס אצל שפינוזה הוא שמחד גיסא הוא שלל את הבסיס של המסורת היהודית לחלוטין, אך מאידך גיסא התיאוריות שלו מבוססות על מקורות יהודיים. שפינוזה, שהחל את לימודיו בישיבה הפורטוגזית של אמסטרדם (Goldstein, 2006, pp. 12–17), לקח את המושגים העיקריים שלו מהוגים יהודיים. הוא ניצל את רעיונותיו של הרמב"ם כדי להעביר ביקורת על דקרט, את דגם האינטלקט (Nadler, 2004, pp. 505), וביסס את פירושו למקרא על פנייה לחוקי הדקדוק העברי (Harvey, 2002, pp. 109). מתורת הקבלה הוא שאל את המושגים "Deus sive Natura" ו"amor Dei-intellectualis", ומרב אברהם הררה הכהן – את מושג ההבעה (diPoppa, 2006, pp. 119–150) (Jellinek, 1852; Matheron, 1969, pp. 616–622; Benamozegh, 1988 p. 13 and 22). מהנבואה היהודית הוא לקח את רעיון סוג הידע השלישי שהוא ידע אינטואיטיבי (Kreisel, 2001, p. 549).

שפינוזה חתר להוצאת האל מהתנ"ך, ובזה הוא היה הרבה יותר רדיקלי מבן-זמנו ריצ'רד סיימון (Richard Simon) (1638–1712) אשר ניסה להציג רק את הממדים ההיסטוריים של התנ"ך (Yovel, 1989, p. 18). לאחר מכן הוא פילס את הדרך לביקורת המקראית של המאה ה-18 של ג'אן אסטרוק (Jean Astruc), שהדגיש את ריבוי הכותבים של ארבעת האוונג'לים, ויישם גישה זו בתורה (Astruc, 1753; Wellhausen, 1895).⁷

⁶ לדבריו של פרנצ'סקה די פופה, רב אברהם הררה הכהן, מחבר הספר "שער השמים", היה מקור ההשראה לרעיון ההבעה של שפינוזה, "הספר נכתב בין 1620 ו-1635 באמסטרדם, בספרדית. הספר התפרסם בחוגים יהודיים בהולנד הודות לתרגום העברי של רב אבואב דה פונסקה, שהיה במקרה אחד ממוריו של שפינוזה (ואחד החתומים על צו החרם על שפינוזה), שהתפרסם זמן קצר אחרי מותו של הררה ב-1635. יחסו של שפינוזה לקבלה נחקר במאה ה-20 על ידי א' מת'רטון (Matheron, 1969, pp. 616–622) המראה שאילן הספירות הוא המפתח להבנת דגם המדינה של שפינוזה.

⁷ במאה ה-19 הגיע ג'וליוס וולהאוזן אל הביקורת המקראית וניסה להראות את ריבוי הכותבים של ספר בראשית.

כפי שהעיר פאול הזרד (Paul Hazard), *Tracatus theologico-politicus*, של שפינוזה גרם למהפך בחברה האירופאית כי הוא בז לבסיס של האמונות המסורתיות שלה, לפולחנים הדתיים השונים שלה, למושג הצייתנות ולכוחם של כוהני הדת; כל אלה מדכאים את התבונה האנושית ואת החופש (Hazard, 1961, pp. 134–135). הספר הזה התפרסם ב-1670, שש עשרה שנים לאחר שהוטל החרם על שפינוזה על ידי הקהילה היהודית של אמסטרדם. יש בספר מעין רגש של נקמה אישית (Auerbach, 1882, pp. 286) שתרמה רבות להקמת תמונה חדשה של היהודי בחברה האירופאית של ההשכלה (Seidler, 2004, pp. 29–45) ושירת את ההשקפות האנטי-יהודיות החילוניות (Cohen, 1915, pp. 56–151; Arkush, 1991, pp. 211–224; Rubel, 1977, pp. 9; Hirsch, 1977, pp. 150–162).⁸

צריך להדגיש שאם שפינוזה יזם כמה טיעונים אנטי-דתיים, הטיעונים התחזקו בגלל התייחסותם ליהדות; מהמאה ה-17 עד תחילת המאה ה-19 ניצלו קבוצות מתירניות ואתאיסטיות את הטיעונים האנטי-נוצריים היהודיים לטובם (Popkin, pp. 159–181). הטיעונים האלה הופצו תחילה בעל-פה, ולאחר מכן תורגמו על ידי יוהאן קריסטוף ווגנסייל (Johann Christoph Wagenseil, 1633–1705), חוקר השפה והתרבות העברית, שלמד יהדות עם השבתאי בר פרלהפטר (Behr Perlhefter) אשר בשנת 1681 פרסם אוסף של עלונים יהודיים אנטי-נוצריים שהיו מתורגמים ללטינית (Wagenseil, 1681).

באופן כללי, לחידוש החתרני של שפינוזה היו השלכות פוליטיות ופילוסופיות רבות. מחד גיסא, הוא תרם רבות לעיצוב הרוח המהפכנית שהביאה למהפכה הצרפתית ב-1789 (Verniere, 1954). מאידך גיסא, הוא הכחיש את קיומה של נשגבות וייסד פילוסופיה של אימננטיות צרופה, שלפיה ייצור עצמי מתייחס רק לאופן יחיד של מציאות. הקונספציה הזאת של שפינוזה הייתה בעקבות התאוריות של קנט (Kant), הגל (Hegel), מרקס (Marx), ניטשה (Nietzsche), פרויד (Freud) ואיינשטיין (Einstein) (Yovel, 1989, p.X).⁹

⁸ השפעת ה"מאמר תאולוגי-מדיני" הייתה חשובה לתאוריה של הדת כהשלכה דמיונית של פאורבך; מאוחר יותר השפיעה על מרקס שקרא אותו בזמן שכתב את ספרו האנטישמי על השאלה היהודית.

⁹ ראוי להדגיש שהתמות של אימננטיות וטרנסנדנטיות מוזכרים בזהר בתור מושגים מאוחדים, כלומר "ממלא כל עלמין" ו"סובב כל עלמין". שפינוזה לא הכניס אימננטיות כרעיון חדש אלא כרעיון נפרד מקונספציה אינטגרטיבית של האלוהות. (זהר III, עמ' 225 א).

בתקופת ההשכלה נחשבה היהדות כמקור לאמונות תפלות ודוגמטיות דתית, וחדלה להיות דגם חשיבה מוביל. במקומה הופיעו מושגים חילוניים ואתאיסטיים. כתוצאה מכך יהודי אירופה איבדו את תפקידם התאולוגי המוביל, ולכל היותר נהיו אובייקטים של סובלנות (Oz-Salzberger, 2002). אולם בעולם החדש גדלה ההערכה ליהדות ולתנ"ך, שהחלה עוד בתקופת הרפורמציה והמאה ה-17.

הולדת הקפיטליזם והיסוד היהודי לדמוקרטיה האמריקנית

היהודים היו מעורבים בסחר הבינלאומי באגן הים התיכון מהמאה ה-14 לפחות. לאחר גירוש היהודים מחצי האי האיברי היגרו רובם המכריע לאיטליה (Arbel, 1995), להולנד ולעבר החוף האטלנטי (Braudel, 1992, pp. 157). בכל המקומות האלו התקדמו היהודים למעמד מוביל בסחר ימי, בבנקאות ובמימון. הודות ללכידותם הדתית והלשונית קשרו היהודים קשרים חזקים שהביאו לתסיסה כלכלית בעלת עצמה שהוצגה לעתים קרובות מפרספקטיבה אנטי-שמית (Ford, 1920, pp. 7–24). למרות עמדתו האנטי-שמית תיאר וורנר סומברט (Werner Sombart) (Klauzner, 1982, pp. CXVI) בפרטי פרטים את החידושים שהכניסו היהודים לכלכלה המודרנית. הוא ציין שבשנת 1400 העניק הסנאט הוונציאני לראשונה לשני יהודים רשות לפתוח בנק, ושבמאה ה-16 היהודים היו הבנקאים המובילים בחצי האי האיברי. היהודים הכניסו מוצרי יסוד חדשים, מימנו את רוב המדינות האירופאיות ונטלו חלק בייסוד הבנק של אמסטרדם, הבנק של אנגליה והבנק של המבורג. מתוך מעבר האשראי הופיע הקפיטליזם כקשר אימפרסונלי בצורת ניירות ערך ובורסות. בכל השטחים האלה היהודים שיחקו תפקיד מרכזי.

סומברט (Sombart, pp. 61–68) החיה את רעיונו של קרל מרקס שקפיטליזם ועידנים מודרניים שייכים ליהודים. הקווים המנחים של רציונליזם, שינויים עולמיים חוזיים ומלאכותיים הם הקווים המשותפים לעידנים המודרניים (Morris, 1995, p. 86). מרקס, ששני סביו היו רבנים, ושהוא עצמו הביע כמה השקפות יהודיות (Gilman, 1984, pp. 294–275). בכל זאת, הוא ראה את היהדות בתור דת של כסף שנהפך לערך אוניברסלי לכל דבר והוא זה שרושש את הערך המיוחד של אנושיות ושל הטבע (Jessop Wheatley, 1999, p. XXX). למעשה, המבקרים האלה יצאו מתוך נקודת מבט נטורליסטית שפינוזית שמרקס ניכס לעצמו. הוא חשב שצרכים אנושיים צריכים להיות בהרמוניה עם יכולותיו

המקוריות, הטבעיות והיצרניות הבלתי-מנוכרות של האדם (Löwy and Sayre, 2001, pp. 104–105). הביקורות הרומנטיות והנטורליסטיות של קפיטליזם היוו גורם מכריע בהובלת מספר מהפכנים יהודיים ידועים לסוציאליזם ובולשבזם.¹⁰ (Yaffe, 2001; Zemer, 2003; Pois, 1986; Devi, 1958).

ראוי לציין שהמסורת היהודית, בכבוד שהיא נותנת לטבע, מנסה להתגבר על תכונות מטריאליסטיות של האדם, מכיוון שהתנהגותו אמורה להיות מונחית על ידי חוקי היגיון לא-טבעיים (Rozenberg, 1999, pp. 81–90).

כבר קישרנו את הופעת הכתיב האלפביתי עם היציאה מעבודה זרה מצרית, שהייתה קשורה לגורמים של סגידה טבעית (Goux, 1973, p. 122). ג'ן ג'וסף גוקס (Jean Joseph Goux) כבר הדגיש שקפיטליזם הוא הישג של כתיב אלפביתי ושל כלכלה מונטרית, שאפשרו ארגון מטפזי של הטבע באמצעות סימנים וערכים מופשטים (Sombart, 2001, p. 96). למעשה, הקשר של היהדות לכלכלה הוא נגיעתה בחיי היומיום בכל פרט ופרט (Neusner, 1989; Sombart, 2001).¹¹ התפקוד הכלכלי המוסדר על ידי ההלכה היהודית מקבל חשיפה נרחבת במשנה ובתלמוד המקנים לכל תלמיד חכם יסודות של ידע כלכלי וגם הנחיות לסחר הוגן ומוסרי.

כנגד הניגוד של וובר (Weber) בין הקפיטליזם הרציונלי היהודי והקפיטליזם הפוריטני הסגפני (Weber, 1978, pp. LXXX, pp. 615–622), טען סומברט שפוריטניזם הוא בעצם יהדות (Sombart, 2001, pp. 96) ושראשיתה של אמריקה קשורה ליהודים, כפי שנראה במקרה של רוברט מוריס (Robert Morris), יהודי שמימן את המהפכה האמריקנית (Sombart, 2001, pp. 30, 59; Raphael, 1982; Loader, 2001, pp. 635–653).

חשוב לזכור שהיהודים היו פעילים מאוד בהתיישבות האמריקנית והגיעו לעולם החדש סמוך לגילוי (Marcus, 1970). אחד משני האירופאים הראשונים שהגיעו לקובה, ב-2 לנובמבר 1492, היה לוואי דה טורס (Luis De Torres), יהודי מומר שהובא על ידי קולומבוס, בגלל ידיעותיו בעברית ובארמית, כדי לבדוק אם העולם החדש היה מאוכלס על ידי עשרת שבטי ישראל האבודים (Kayserling, 1894, p. 94). ה"מפה" הראשונה של העולם החדש הופיעה בספר

¹⁰ צריך לזכור שלאקולוגיה מקור מקראי המתועד במלואו בתלמוד. אולם המסורת היהודית אוסרת סגידה לטבע, כפי שהיה אצל הנאצים. הקשר בין נאציזם, טבע והינדואיזם נחשף על ידי סביטרי דוי.

¹¹ לדבריו של סומברט, אפשר להסיק מסקנות לגבי האשראי המודרני מתוך ההלכה היהודית.

עברי שנכתב ב-1525 על ידי אברהם פאריסול (Abraham Farissol), אגרת אורחות עולם¹² (Efron, 2001, p. 50). ההתיישבות הקולקטיבית היהודית הראשונה הייתה ב-1654 כאשר עשרים ושלושה יהודים הגיעו לאמסטרדם החדשה, מושבה הולנדית שנוסדה כשלושים שנה קודם לכן, ולימים נהייתה מנהטן. הם ברחו מהאינקוויזיציה ברציפה (Recife), מושבה הולנדית בברזיל שנכבשה על ידי הכוחות הפורטוגזים (Wiznitzer, 1954, pp. 88–90). מאז התקופה הזאת, לא חדלו היהודים מהשתתפות פעילה בבניין העולם החדש שבו הייתה לתרבות היהודית נוכחות תמידית (Faber, 2005, pp. 23–42).

הספר הראשון שהוצא לאור בצפון אמריקה היה תרגום אנגלי של ספר התהלים, שפורסם בקיימברידג', ניו אינגלנד, ב-1640. ריצ'רד מת'ר (Richard Mather) כתב הקדמה שכללה חמש מילים בעברית. ג'ודה מוני (Judah Moni), רב שהתנצר, פרסם ספר דקדוק ללשון העברית ב-1735 עבור תלמידי אוניברסיטת הרווארד ששם שימש מורה לעברית (Band, 2004, pp. 31–51). עזרא סטיילס (Ezra Stiles) נשיא אוניברסיטת ייל, הפך את העברית לחלק חיוני של קורסים אקדמיים, והאגדה מספרת, שהעברית הוצעה כשפה הרשמית של ארצות הברית העצמאית (Davis, 1995, pp. 16–17). למעשה, העולם החדש נבנה על העברה מטפיזית של זהות ארץ הקודש. לפני שארצות הברית קיבלה עצמאות תואר המצב כעבודת מצרית, עם המלך ג'ורג' השלישי בתפקידו של פרעה, וושינגטון ואדמס בתפקידיהם של משה ויהושע, האוקינוס האטלנטי בתפקידו של ים סוף וכיו"ב (Davis, 1995, p. 12; Obenzinger, 1999).

אברהם אייזק קץ' (Abraham Isaac Katsch) ציין שבציוויליזציה האמריקנית בכלל, ובספרות האנגלוסקסית בפרט, זרמו ערכים עבריים קלסיים רבים, ושעשרת הדיברות היו הדגם לחוקה האמריקנית (Katsch, 1951, pp. 7–9; Runes, 1951; Levi, 1905, pp. 125). בארץ המובטחת החדשה היו האמריקנים לתחליף של יהודי הברית, ולינקולן התייחס אליהם בתור "העם שכמעט נבחר". מלחמת האזרחים חיזקה את הטענה המקראית של כל בני אנוש. בתקופה הזאת, ב-1864, החלו בהטבעת "In G-d we trust" על מטבעות, הקונגרס פתח את ישיבותיו בתפילה והונהגה השבועה על ספר התנ"ך (Flechter,)

¹² הספר הזה, שיצא לאור בוונציה ב-1586, תורגם ללטינית, ויצא לאור באוקספורד ב-1691.

¹³ הסופר הזה שם לב שלערים אמריקניות רבות יש שמות מקראיים; יש כ-15 ערים הקרויות "ציון" ו-27 ערים – "שלם" (Davis, 1995, p. 14).

Danelski,) (2001, p. 91). האידאליזם היהודי עיצב את המאבק לזכויות אזרחיות (Sutcliffe, 2003, pp. 213–230; Katz,) (1983, p. 71), לסובלנות ולפלורליזם (Katsch, 1977, p. 7;) (1961, pp. 182–196), והיה יסוד החוקה האמריקנית. (Pfeffer, 1982, pp. 21–34) בניגוד לנצרות האירופאית של המאה השמונה עשרה והמאה התשע עשרה, שזלזלה ביהדות, הנצרות האמריקנית ראתה ביהדות את מקור הדת, התרבות והערכים. חשוב לשים לב לעובדה שבתקופת ההשכלה הלא דתית האירופאית התחדשו כמה רעיונות שהיו ממוצא יהודי. למעשה, האידאליזם המקראי העברי הזין, אמנם באופן חילוני, את האידאולוגיות שאפשרו את המהפכה הצרפתית שבה נכללו תמות יהודיות רבות.

המקור היהודי לחירות, שוויון ואחוה

יציאת מצרים השיקה את מושג החירות שלא היה ידוע בכלל עד אותו מאורע. אף אחד לא הצליח לברוח ממצרים עד אז, ועצם העובדה ששלושה מיליון איש יצאו מעבדות לחרות היוותה חידוש אידאולוגי כלל-עולמי. יציאת מצרים היא דגם לכל שאיפה לחירות, כפי שרואים במקרה של חיסול העבדות בארצות הברית והמאבק האפרו-אמריקני לזכויות אזרחיות (Douglass, 1855, Part I, p.) (355; Glaude, 2000).

נוסף למושג החרות עיצבה היהדות גם את המושגים שוויון ואחוה. שלושת המושגים האלה השתייכו להצהרת זכויות האדם שהוצגה אחרי המהפכה הצרפתית, ב-1789, בצורת שני לוחות הברית, ונהיר היה שהם שימשו תחליף להתגלות בהר סיני. למעשה, היה זה בניגוד לדמוקרטיה האמריקנית שתמיד הודתה ששני לוחות הברית הם מקור החוק והדמוקרטיה (Ska, 2004, pp. 146–) (158), כמו שרואים למשל על הקיר הדרומי של אחד האולמות בבית המשפט העליון, שבו מופיעה תמונתו של משה הנושא את שני לוחות הברית.

מקסימיליאן רובספייר (Maximilien Robespierre) היה הראשון להשתמש בצירוף "חרות, שוויון ואחוה" (Liberty, Equality and Fraternity), ב-5 בדצמבר 1790, ומטבע הלשון הזה קיבל מאוחר יותר חיזוק ממועדון קורדלייר (Cordeliers Club). רשמית הוא הוצג לראשונה ב-27 לפברואר 1848 על ידי לואי בלנק (Louis Blanc) כססמה של הרפובליקה הצרפתית השנייה (Bertrand,) (1903, pp. 43; Kropotkin, 1927, reprinted 2009, p. 540; Hayden, 1866; Posdam, 1866, reprinted 2003).

צריך לציין שלמושגים האלה מוצא יהודי. במכתב שכתב אלקסיס דה טוקוויל (Alexis De Tocqueville) לג'וסף ארתור דה גובינו (Joseph Arthur De Gobineau) ב-24 לינואר 1857 הוא ביקר את התאוריה המטריאליסטית גזענית של גובינו, והדגיש שהמונוגניות המקראית דוחה את התאוריה שלו במידה שהיא המקור לאחדות האנושות ולשוויון בין אנשים (de Toqueville, 1959, pp. 277; Fishman, 2005, pp. 3–4; Manica, 2007, pp. 346–348). בזמנו, חיים כהן (Haim Cohn) הדגיש שהתורה היא בסיס לזכויות האדם כי היא מאפשרת שוויון (Cohn, 1984, chap.15; Kaplan, 1989, pp. 15–24). מושג זה קשור למושגים של בריאת האדם לפי הצלם האלוהי הקיים בכל בן-אנוש.

מונוגניזם מדבר בעד שוויון, מושג שונה מ"אחידות". בתלמוד נאמר שהאדם הראשון נברא לבד, כדי שאי אפשר יהיה לומר שמעמדו מורם מזה של אנשים אחרים. אולם התלמוד מדגיש שכאשר אדם טובע כמה מטבעות בחותם אחד כולם דומים זה לזה, ומלך מלכי מלכים הקב"ה טבע כל אדם בחותמתו של האדם הראשון ואין אחד מהן דומה לחברו. לפיכך כל אחד ואחד חייב לומר "בשבילי נברא העולם" (סנהדרין לז, ע"א). כל אדם הוא ייחודי מכיוון שרק הוא יכול להשיג את המטרה הייחודית שאליה נועד.

ניתן להבין את מושג ה"אחוה" כתולדה של "שוויון". המדרש מביא פולמוס ידוע בין בן עזאי ורבי עקיבא. בן עזאי טען שהפסוק החשוב ביותר בתורה הוא "זה ספר תולדות האדם" (בראשית ה, א), ואילו רבי עקיבא חשב שהפסוק החשוב ביותר הוא "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא יט, יח). הפסוק הראשון מראה שכל התנהגות אתית אנושית נובעת ממונוגניזם שהוא הבסיס היחיד לשוויון. הפסוק השני מחשיב את האחוה ככלל זהב מכיוון שהוא מאפשר דו-קיום אנושי. רבי עקיבא אף מוסיף שהעובדה שאדם נברא בצלם אלוהים היא הסיבה האמתית לאיסור על רצח (בראשית רבה, לד, לב). למעשה, בן עזאי חיזק את דעתו של רבי עקיבא על ידי חשיפת הבסיס האונטולוגי והאוניברסלי שלו. "ואהבת לרעך" הוא מצווה המושרשת בבריאה עצמה. זאת הסיבה שהדגם הסוציו-פוליטי בדברים דוחה את מבנה ה"חמולות", ומגביל את תחומם של מלכים וכוהנים. התורה מטילה על כל האומה את המשימה להגיע לשוויון משפטי, פוליטי וכלכלי ולסעד חברתי (Berman, 2008, pp. 64–78), והגישה את האדיאל הזה לכל האנושות. המדרש מסביר שהפסוק "אחות לנו קטנה" (שיר השירים ח, ח) מתייחס לשאיפתו של אברהם להביא אחווה לעולם. זה יהיה אפשרי רק אם מייחסים את כל האנושות לבורא עולם כאב הייחודי,

המכוון את כל משפחת העמים, כאשר כל אחד מחבריה מודע למקומו ולתפקידו (בראשית רבה, לט, ג).

בתקופת המהפכה הצרפתית מושג ה"אחוה" שיחק תפקיד פטריוטי מרכזי (David, 1987), ונתמך על ידי קבוצות רומנטיות ומיסטיות ועל ידי הלשכות של הבונים החופשיים (Billington, 1980, pp. 54, 92–94). הנרי ברגסון (Henri Bergson) הדגיש שחרות ושוויון יכולים להיות אפקטיביים רק באמצעות אחווה (Bergson, 1965, p. 301). למעשה, בזכות טבעו האתי משלים מושג ה"אחוה" את ההתנגשות בין הסכנות של חרות בלתי מרוסנת לבין שוויון של אחדות. לפי עמנואל לוינאס (Emmanuel Levinas), מקורה של האחוה הוא באחריות ההדדית של אנשים איש כלפי זולתו (Levinas, 1961, pp. 235). לאחריות כזאת יש כמה תכונות שיטתיות המושרשות בזהות יהודית שמרמזות על אחריות הדדית. האחריות הזאת עוצבה בהר סיני ששם כל ילד בישראל נהיה ערב לכל בני עמו, ושימש דגם של אחווה ורעות לכל בני האדם, כפי שמודגש במדרש (תנא דבי אליהו רבה, ו).

סיכום

כאמור, ניסינו להבהיר כיצד ינקה המודרניות כמה מושגים וחידושים המושרשים ביהדות. עמדנו על חשיבותו של דגם המדינה העברי למחשבה הפוליטית של המאה ה-17. כן ראינו כיצד זלזלה ההשכלה האירופאית ביהדות, וזאת בניגוד גמור למסורת האמריקנית הדתית שהייתה מודעת היטב לשורשיה היהודיים. עוד הדגשנו את תפקידם של יהודים ואנוסים בהתפתחות הכלכלית של אירופה ושל העולם החדש וביצירת הדמוקרטיה והחוקה האמריקניים. בסיום הבהרנו את מקורם היהודי של המושגים חרות, שוויון ואחוה, שעברו תהליך של חילון, ושמנו לב כיצד היהדות, באמצעות הקונספציה המונוגנית שלה, יזמה זכויות אדם ורעיונות אוניברסליים.

מקורות

סיידלר, מ' (2004). ברוך שפינוזה - מעצב תדמית היהדות עבור ההשכלה האירופית. דעת, ח, 29–45. אוניברסיטת בר-אילן.

שפינוזה, ב' (תשכ"ב). מאמר תאולוגי מדיני (תרגום: ח' וירשובסקי). ירושלים: מאגנס.

- Arkush, A. (1991). Judaism as Egoism : from Spinoza to Feuerbach to Marx. *Modern Judaism*, 11(2), 211–224.
- Althusius, J. (1965). *Politica Methodice Digesta, Atque Exemplis Sacris et Profanis Illustrata 1603. The Politics of Johannes Althusius* (trans. by F. S. Carney). Boston: Beacon Press.
- Arbel, B. (1995). *Trading Nations: Jews and Venetians in the early-modern eastern Mediterranean*. Leiden, New York: E. J. Brill.
- Astruc, J. (1753). *Conjectures sur les mémoires originaux dont il paraît que Moïse s'est servi pour composer le livre de la Genèse*. Paris and Bruxelles.
- Auerbach, B., Spinoza (1882). *A Novel*. New York: Henry Holt and Company.
- Band, A. J. (1993). From Sacred Tongue to Foreign Language. In: A. L. Mintz (Ed.), *Hebrew in America: perspectives and prospects* (pp. 171–186). Wayne State University Press.
- Bergson, H. (1965). *Les deux sources de la morale et de la religion*. Paris: PUF.
- Berman, J. (2008). *Created Equal: How the Bible Broke with Ancient Political Thought*. Oxford: Oxford University Press.
- Bertrand, I. (1903). *La Franc-Maçonnerie Secte Juive*. Paris: Librairie Bloud.
- Billington, J. H. (1980). *Fire in the minds of men: origins of the revolutionary faith*. New York: Basic Books.
- Bodian, M. The Biblical “Jewish Republic” and the Dutch New Israel in Seventeenth-Century Dutch Thought. In; G. Schochet, F. Oz-Salzberger and M. Jones (Ed), *Political Hebraism. Judaic Sources in Early Modern Political Thought*, pp. 148-166. Jerusalem-New York, Shalem Press.
- Braudel, F. (1992). *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century: The Wheels of Commerce* (English Trans.). Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Chateaubriand, F. R. de (1982). *Mémoires d'Outre-Tombe* (Ed. M .Levaillant). Flammarion.
- Cohen, B. (1915). Spinoza über Staat und Religion, Judentum und Christentum. *Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur*, 18, 56–151.
- Cohn, H. (1984). *Human Rights in Jewish Law*. New York: Ktav Publishing.
- Cunaeus, P. (2005). *The Hebrew Republic* (English trans. by P. Wyetzner). Jerusalem: Shalem Press.

- Danelski, D. J. (1983). *Rights, Liberties and Ideals. The Contributions of Milton R. Konvitz*. Littleton, CO: Fred B. Rothman & Co.
- David, M. (1987). *Fraternité et Révolution française*. Paris: Aubier.
- (1995). *America and the Holy Land*. Westport: Praeger Publishers.
- Devi, S. (1958). *The Lightning and the Sun*. Calcutta.
- Di Poppa, F. (2006). *From the Nihil Ex Nihilo Axiom to Causation as Expression in Spinoza's Metaphysics*. Ph.D dissertation, University of Pittsburgh.
- Douglass, F. (1855). *My bondage and My Freedom*. New York: Miller, Orton & Mulligan.
- Efron, N. J. (2001). Knowledge of Newly Discovered Lands Among Jewish Communities in Europe (from 1492 to the Thirty Year's War). In: P. Bernardini and N. Fiering (Eds.), *The Jews and the Expansion of Europe to the West, 1400–1800* (pp. 47–72). New York-Oxford: Berghahn Books.
- Elazar, D. J. (1995). *Covenant and Polity in Biblical Israel*, Vol. 1. New Brunswick, London: Transaction Publishers.
- Faber, E. (2005). Preservation to Innovation: Judaism in America 1654–1880. In: D. Evan Kaplan (Ed.), *The Cambridge companion to American Judaism* (chap. 1). Cambridge, N.Y.: Cambridge University Press.
- Feldman, D. (1998). Was Modernity Good for the Jews? In: B. Cheyette and L. Marcus (Eds.), *Modernity, Culture and the Jews* (chap. 10). Stanford: Stanford University Press.
- Fisher, S. (1660). *Rusticus ad academicos in exercitationibus expostulatoriis, apologeticis quatuor*. London.
- Fishman, J. (2005). Hidden in Plain Sight: Alexis De Tocqueville's Recognition of the Jewish Origin of the Idea of Equality. *Jewish Political Studies Review*, 17 (3–4), 55–62.
- Flechter, P. (2001). *Our Secret Constitution: How Lincoln Redefined American Democracy*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Ford, H. (1920). The International Jew – The World's Foremost Problem. *The Dearborn Independent*, 22.
- Frampton, T. L. (2006). *Spinoza and the rise of historical criticism of the Bible*. New York: T and T Clark International.
- Galdung, J. and al. (1998). On the last 2500 years in Western History and some remarks on the coming 500. In: P. Burke (Ed.), *New Cambridge Modern*

- History: Companion* (Vol. 13). London, New York: Cambridge University Press.
- Geller, J. (2005). Spinoza's Election of the Jews: The Problem of Jewish Persistence. *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*. n.s. 12 (1), 39–63.
- Gilman, S. L. (1984). Karl Marx and the Secret Language of Jews. *Modern Judaism*, 4 (3), 275–294
- Glaude, E. Jr. (2000). *Exodus: Religion, Race, and Nation in Early Nineteenth-Century Black America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goldman, S. (2004). *God's Sacred Tongue: Hebrew & the American Imagination*. The University of North Carolina Press.
- Goldstein, R. (2006). *Spinoza, Baruch Betraying Spinoza: The Renegade Jew Who Gave Us Modernity*. New York: Notebook–Schocken.
- Goux, J. J. (1973). *Freud, Marx, Economie et Symbolique*. Paris: Seuil.
- Grotius, H. (1625). *De Jure Belli ac Pacis*. Paris.
- Harvey, Z. (2007). Idel on Spinoza. *Study of Religions and Ideologies*, 6 (18), 88–94.
- Z. (1981). Portrait of Spinoza as a Maimonidean. *Journal of the History of Ideas*, 19, 151–174.
- (2002). Spinoza's Metaphysical Hebraism. In: H. M. Ravven and L. E. Goodman (Eds.), *Jewish themes in Spinoza's philosophy*. Albany: Suny Press.
- Hazard, P. (1961). *La crise de la conscience Européenne, 1680–1715*. Paris: Fayard.
- Hersch, J. (1980). The Ethnic Unconscious. *Journal of Analytical Psychology*. 25, 181–191.
- Hirsch, H. (1977). The Ugly Marx: Analysis of an "Outspoken Anti-Semite" in Feuerbach, Marx and the Left Hegelians. *The Philosophical Forum*, 8 (2–4), 150–162.
- Hobbes, T. (1990). *De Cive, The Elements of Law*, Engl. trans.) J. C. A. Gaskin (Ed.). Oxford: Oxford University Press.
- (1994). *Leviathan* (Latin edition. (Eng. trans. E. Curley (Ed.), *Leviathan, with selected variants from the Latin edition of 1668*. Indianapolis: Hackett.

- Jessop, B. Wheatley, R. (1999). *Karl Marx's Social and Political Thought*. London: Routledge.
- Junius, F. (1593). *De politiae Mosis observatione*. Leiden.
- Kaplan, J. (1989). Les origines juives des droits de l'homme. *Revue des sciences morales et politiques*, 144 (1), 15–24.
- Katsch, A. I. (1977). *The Biblical Heritage of American Democracy*. New York: Ktav Publishing House Inc.
- (1951). *The Hebrew Impact on Western Civilization*. New York: Citadel Press.
- Katz, J. (1961). *Exclusiveness and tolerance: studies in Jewish-Gentile relations in medieval and modern times*. London: Oxford University Press.
- Kayslering, M. (1894). *Christopher Columbus and the Participation of the Jews in the Spanish and Portuguese Discoveries*. New York: Longmans, Green and Co.
- Klauzner, S. H. (1982). *Werner Sombart's The Jews and Modern Capitalism : A Methodological Introduction*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Kreisel, H. T. (2001). *Prophecy, The history of an idea in medieval Jewish philosophy*. Dordrecht: Kluwer.
- (1999). *Maimonides' political thought: studies in ethics, law, and the human ideal*. Albany N.Y.: State University of New York Press.
- Kropotkin, P. (2009). *The Great French Revolution, 1789–1793*. Repr. New York: Cosimo Inc.
- Lagrée, J. (2004). *Spinoza et le débat religieux*. Presses Universitaires de Rennes.
- Lapeyrère, I. (1655). *Praeadamitae, sive exercitatio super versibus duodecimo, decimotertio et decimoquarto, capituli quinti epistolae D. Pauli ad Romanos, quibus inducuntur primi homines ante Adamum conditi*. Rome.
- Leathers Kunz, M. (1975). *Introduction to the English translation of the Colloquium heptaplomeres de rerum sublimium arcanis abditis*. Princeton University Press.
- Lévinas, E. (1961). *Totalité et Infini*. Nijhoff: La Haye.
- Levinson B. M. (2006). The First Constitution: Rethinking the Origins of Rule of Law and Separation of Powers In Light of Deuteronomy. *Cardozo Law Review*, 27(4), 1853–1888.

- Loader, C. (2001). Puritans and Jews: Weber, Sombart and the transvaluators of modern society. *Canadian Journal of Sociology*, 26 (4), 635–653.
- Löwy, M. and Sayre, R. (2001). *Romanticism against the Tide of Modernity* (English Trans). Duke University Press.
- Manica, A. et al. (2007). The Effect of Ancient Population Bottlenecks on Human Phenotypic Variation. *Nature*, 448, 346–348.
- Marx, K. (1975). On the Jewish Question. In: *Karl Marx, Frederick Engels, Collected Works*. New York: International Publishers.
- Matheron, M. (1969). *Individu et Communauté chez Spinoza*. Paris: Ed. de Minuit.
- Meyer, L. (1666). *Philosophia Sacrae Scripturae Interpres*. Amsterdam.
- Morris, P. (1995). Judaism and Capitalism. In: R. H. Roberts (Ed.), *Religion and the Transformations of Capitalism: Comparative Approaches*. London: Routledge.
- Nadler, S. (2004). Les Vérités Éternelles et l'autre Monde : les Racines Juives de Spinoza. *Les Etudes Philosophiques*, 4 (71), 505–522.
- Neuman, K. (2005). Political Hebraism and the Early Modern 'Respublica Hebraeorum': On Defining the Field. *Hebraic Political Studies*, 1, 57–70.
- Neusner, J. (1989). *The Economics of the Mishnah*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Obenzinger, H. (1999). *American Palestine: Melville, Twain, and the Holy Land Mania*. Princeton: Princeton University Press.
- Oz-Salzberger, F. (2005). The Jewish Roots of Western Freedom. *Azure*, 33–51.
- Pfeffer, L. (1982). Jews and Jewry in American Constitutional History. *American Jewish Archives*, 3, 21–34.
- Pois, R. A. (1986). *National Socialism and the Religion of Nature*. London: Croom Helm.
- Popkin, R. H. (1978). La Peyrère and Spinoza. In: R. Shanan and J. Biro (Eds.), *Spinoza : New Perspectives* (pp. 177–195). Okla.
- (1985). Spinoza and Samuel Fisher. *Philosophia*, 15, 219–236.
- (1992). Jewish Anti-Christian Arguments as a source of Irreligion from the Seventeenth to the early Nineteenth century. In: M. Hunter and D. Wootton (Eds.), *Atheism*. Leiden: E. J. Brill.

- Rader Marcus, R. (1970). *The Colonial American Jew, 1492–1776*. Detroit: Wayne. State University Press.
- Raphael, F. (1982). *Judaïsme et Capitalisme. Essai sur la controverse entre Max Weber et Werner Sombart*. Paris: PUF.
- Rosenblatt, J. R. (2006). *Renaissance England's Chief Rabbi: John Selden*. Oxford: Oxford University Press.
- Rosenne, S. (2004). The Influence of Judaism on the Development of International Law. In: M. W. Janis and C. Evans (Eds.), *Religion and International Law* (pp. 63–94). Leiden and Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Roth, L. (1924). *Spinoza, Descartes and Maimonides*. Oxford: Clarendon Press.
- Rozenberg, J. J. (1999). *From the Unconscious to Ethics*. New York: Peter Lang.
- Rubel, M. (1977). Marx à la rencontre de Spinoza. *Cahiers Spinoza*, 1.
- Selden, J. (1640). *De jure naturali et gentium juxta disciplinam Ebraeorum*. London.
- Sigionio, C. (1582). *De republica hebraeorum*. Bologna.
- Simon, R. (1685). *Histoire Critique du Vieux Testament*. Rotterdam.
- Ska, J. L. (2004). Biblical Law and the Origin of Democracy. In: W. P. Brown (Ed.), *The Ten Commandments: The Reciprocity of Faithfulness*. Louis-ville, Westminster: John Knox Press.
- Sombart, W. (1982). *The Jews and Modern Capitalism with a new Introduction by S. Z. Klausner*. New Brunswick and London: Transaction Books.
- (2001). *Economic Life in the Modern Time* (Ed. by N. Stehr and R. Grundmann). Piscataway, NJ: Transaction.
- Spiro, K. (2002). World Perfect. *The Jewish Impact on Civilization*. Deerfield Beach: Simcha Press
- Sutcliffe, A. (2003). *Judaism and Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tocqueville, A. de (1959). *Oeuvres complètes, Correspondance d'Alexis de Tocqueville et d'Arthur de Gobineau*, Vol. 9. Paris: Gallimard.
- Tuck, R. (1993). *Philosophy and government 1572–1651*. New York: Cambridge University Press.
- Verniere, P. (1954). *Spinoza et la pensée française avant la Revolution. I-ere partie: XVIIe siècle (1663–1715). IIeme partie : XVIIIe siècle*. P.U.F.

- Wagenseil, J. C. (1681). *Tela Ignea Satanae, sive Arcani et Horribiles Judæorum Adversus Christum, Deum, et Christianam Religionem Libri*. Altdorf.
- Weber, M. (1987). *Economy and Society* (Ed. by G. Roth and C. Wittich). Berkeley and L.A.: University of California Press.
- Wellhausen, J. (1895). *Prolegomena zur Geschichte Israels*. Berlin: Reimer.
- Wiznitzer, A. (1954). The Exodus from Brazil to New Amsterdam of the Jewish Pilgrim Fathers 1654. *Publications of the American Jewish Historical Society*, 44.
- Yaffe, M. D. (2001). *Judaism and environmental ethics: A reader; Judaism and Environmental*. Lanham, MD: Lexington Books, 2001.
- Yovel, Y. (1989). *Spinoza and other Heretics*. Princeton: University Press.
- Zemer, W. J. M. (2003). The environment in Jewish law: Essays and Responsa. *Studies in progressive halakhah*. New York: Berghahn Books.